

dr hab. Małgorzata Dolistowska, prof. PB
Pracownia Historii Architektury i Konserwacji Zabytków
Wydział Architektury Politechniki Białostockiej
[e-mail: m.dolistowska@pb.edu.pl](mailto:m.dolistowska@pb.edu.pl)

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr Bożeny Koszel-Pleskaczuk *Prawosławne budownictwo cerkiewne na Podlasiu w latach 1864-1905*, Lublin 2018

Recenzowana rozprawa doktorska mgr Bożeny Koszel-Pleskaczuk pt. „Prawosławne budownictwo cerkiewne na Podlasiu w latach 1864-1905”, została napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Jana Lewandowskiego w Zakładzie Historii XIX wieku i Dziejów Europy Wschodniej na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jednotomowe opracowanie liczy łącznie 203 strony i zawiera 8 zestawień tabelarycznych oraz 29 ilustracji.

1. Temat, zakres i główne cele badawcze

Tytuł rozprawy odpowiada jej zawartości merytorycznej, określając przedmiot badań oraz zakres terytorialny i chronologiczny. Problematyka dziewiętnastowiecznej sztuki cerkiewnej na terenie zaboru rosyjskiego i ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej oraz roli Kościoła Wschodniego w przeobrażeniach pejzażu architektonicznego i środowiska kulturowego Królestwa Polskiego jest od lat 90. XX wieku przedmiotem badań historyków sztuki i historyków. Intensywna rusyfikacja prowadzona w myśl doktryny „Jedna Rosja, jedna wiara, jeden car” włączała Cerkiew prawosławną w orbitę imperialnej polityki państwa, czyniąc zeń instrumentalne narzędzie władzy. Architektura nowo wznoszonych świątyń była ważnym elementem tej polityki, widomym znakiem rozprzestrzeniającej się religii państwowej, symbolem dominacji Imperium na podbitym obszarze. Tej tematyki dotyczy rozprawa, której głównym celem badawczym była - co określono we Wstępie - ocena politycznej funkcji Cerkwi prawosławnej, analiza procesu jej ekspansji na obszarze zdominowanym wyznaniowo przez Kościół rzymskokatolicki i Cerkiew unicką oraz widziana w tym kontekście charakterystyka architektury przebudowywanych i nowo wznoszonych świątyń. Cel ten Autorka realizuje poprzez przedsta-

wienie genezy i ewolucji budownictwa cerkiewnego, oraz analizę procesu przekształceń stylistycznych architektury rozpatrywane w kontekście ogólnego tła kulturowego i krajobrazu architektonicznego Królestwa Polskiego.

Zakres terytorialny rozprawy obejmuje obszar historycznego Podlasia włączony do Królestwa Polskiego - głównie jego część południową, która znalazła się w guberni siedleckiej (powiaty bialski, konstantynowski, radzyński, sokołowski i włodawski) oraz powiaty: augustowski guberni suwalskiej i wysokomazowiecki guberni łomżyńskiej. Na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej, w tym na obszarze Podlasia południowego, zamieszkałych w znacznym stopniu przez ludność wyznania greckokatolickiego, procesy rusyfikacji przestrzeni kulturowej przebiegały w drugiej połowie XIX wieku szczególnie intensywnie. Autorka stawia tezę, iż budownictwo cerkiewne było ważnym elementem polityki caratu mającej na celu „przywrócenie” unitów prawosławiu i Rosji. Jako uzupełniający cel badawczy rozprawy wyznaczono zatem analizę procesu pozbawiania cerkwi unickich naleciałości łacińskich i wszelkich znamion okcydentalizacji, określenie skali i zakresu zmian w ich architekturze i wyposażeniu. Cezurę czasową badań ograniczają lata 1864-1905, w pełni zasadne, zważywszy na kontekst wydarzeń z nimi związanych: z jednej strony zdławienie powstania styczniowego i będąca jego następstwem fala represji i nasilenie procesu rusyfikacji, z drugiej - wydanie ukazu tolerancyjnego gwarantującego wolny wybór wyznania i utrata uprzywilejowanej pozycji Cerkwi prawosławnej.

Tematyka pracy i sprecyzowane zadania badawcze określone są prawidłowo i dobrze wpisują się w aktualny nurt badań. Wątpliwości może budzić natomiast określenie zakresu terytorialnego, niedostatecznie uzasadnione. Niezrozumiałym wydaje się dołączenie do Podlasia południowego tak odmiennych od nich kulturowo powiatów augustowskiego i wysokomazowieckiego; utworzone w ten sposób pole badawcze nie było obszarem spójnym w przeszłości, nie jest nim również współcześnie. Nieuprawniona w tym kontekście jest użyta w tytule ogólna nazwa „Podlasie” bez uściślenia której części Podlasia dotyczy rozprawa.

2. Baza źródłowa i literatura przedmiotu

Praca oparta jest w swojej zasadniczej części na materiałach źródłowych: źródłach drukowanych i rękopiśmiennych. Autorka przeprowadziła rozległą kwerendę w Archiwum Państwowym w Lublinie - pozyskane z zasobu tego archiwum archiwalia stanowiły główną podstawę źródłową. Uzupełniły ją materiały odnalezione w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Diecezjalnym w Siedlcach, oraz - w znacznie mniejszym stopniu - Archiwum Państwowym w Białymstoku i Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Bogaty jest zestaw źródeł drukowanych, wśród których główną grupę stanowi prasa diecezjalna oraz czasopisma o zasięgu ogólnokrajowym i periodyki lokalne. Doktorantka wykorzystwała ponadto publikowane zbiory aktów prawnych i dokumentów, pamiętniki i wspomnienia. Ważną pozycję bibliograficzną stanowi zbiór wzorcowych planów i elewacji cerkwi wiejskich opublikowany przez Świętobliwy Synod w 1911 r. Zawarte w nim projekty 32 cerkwi murowanych i drewnianych różnicowanych

wielkością w zależności od liczby wiernych oraz przypisane im ikonostasy, stworzyły punkt odniesienia do analizy i systematyki zebranego materiału badawczego.

Literatura przedmiotu w odniesieniu do głównych problemów poruszonych w rozprawie jest liczna i różnorodna; pełny jej wykaz liczący 179 pozycji zamieszczony został w bibliografii. Autorka prezentuje we wstępie aktualny stan badań wykazując się znajomością publikacji i prac badawczych prowadzonych w zakresie interesującej ją problematyki. Trafnie wskazuje na pionierskie opracowania Piotra Paszkiewicza i Pauliny Cynalewskiej-Kuczmy jako wzorzec dla swych badań. Trudno jednak zgodzić się ze stwierdzeniem, że „w dotychczasowej literaturze niewiele prac traktuje o prawosławnym budownictwie cerkiewnym Królestwa Polskiego” (s. 6). Obok wymienionych już syntez P. Paszkiewicza, P. Krasnego i P. Cynalewskiej-Kuczmy można bowiem przytoczyć szereg opracowań szczegółowych, w tym istotną dla tematyki rozprawy, a pominiętą publikację Pauliny Cynalewskiej-Kuczmy, dotyczącą cerkwi drewnianych (*Drewniane cerkwie Królestwa Polskiego z lat 1890-1915 na tle poszukiwań rosyjskiego stylu narodowego*, „Zeszyty Naukowe Centrum Badań im. Edyty Stein” nr 7 (2011), s. 279-303). W stanie badań zostały przytoczone i krótko scharakteryzowane liczne prace poświęcone dziejom prawosławia w XIX i XX wieku oraz opracowania dotyczące kwestii unii na terenie Królestwa Polskiego. Doktorantka wskazuje na trudności w ustalaniu atrybucji autorskich poszczególnych cerkwi, oraz niewielki stopień zachowania oryginalnych projektów. W omówieniu wyników badań źródłowych brak jest jednak danych o przebadaniu akt Wydziału Budowlanego zespołu Rządu Gubernialnego Lubelskiego przechowywanego w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie, gdzie w referacie I (Architektonicznym) znajdują się dokumentacje, plany i rysunki, kosztorysy oraz inne materiały związane z zatwierdzaniem projektów, w tym również architektury sakralnej. Wskazane byłoby podanie informacji o przeprowadzeniu kwerendy tego zespołu, nawet jeśli przyniosła ona wynik negatywny. Powyższa uwaga odnosi się również do analogicznych akt Wydziałów Budowlanych guberni siedleckiej, suwalskiej i łomżyńskiej, których wybrane powiaty znalazły się w zakresie przedmiotowych badań.

3. Ocena merytoryczna rozprawy

Struktura pracy ma charakter rzeczowy - jej główny trzon tworzą cztery rozdziały problemowe poprzedzone wstępem oraz zakończenie, aneks i bibliografia. Konstrukcja jest logiczna, tworzy chronologiczno-problemowy cykl narracyjny. Wątpliwości może budzić jedynie układ rozdziałów trzeciego i czwartego, które tę narrację mają zaburzoną poprzez wymieszanie wątków ogólnych z wątkami dotyczącymi kwestii szczegółowych. Dla uczytelnienia wyводу wskazane byłoby rozdzielenie tych zagadnień: w jednym rozdziale znalazłyby się wówczas tematy dotyczące kanonu przestrzennego cerkwi, prawnych i finansowych aspektów budowy oraz funkcji politycznej Cerkwi prawosławnej, w kolejnym - analiza form i stylistyka architektoniczna cerkwi oraz dynamika ruchu budowlanego.

Rozdział pierwszy: „Podlasie w polityce Imperium Rosyjskiego” składa się z czterech podrozdziałów - zostały w nich omówione kolejno: przemiany jednostek administracyjnych Królestwa Polskiego, w ramach których funkcjonowały powiaty historycznego Podlasia, struktura wyznaniowa tego obszaru oraz proces formowania się diecezji chełmsko-warszawskiej. Brak precyzji w posługiwaniu się nazwą „Podlasie” szczególnie dotkliwy jest w podrozdziale 1.1 omawiającym przynależność administracyjną badanego terytorium. Nie został w nim należycie określony punkt wyjścia czyli nie zdefiniowano zasięgu regionu w jego przedrozbiorowych granicach. Autorka pisząc o historycznym Podlasiu stwierdza tylko ogólnikowo: „Obszar ten - w rozumieniu geograficzno-historycznym - jako region nie posiadał ściśle ustalonych granic zewnętrznych” (s. 13). Z niewiadomych powodów Autorka nie wspomina o istniejącym w latach 1513-1795 województwie podlaskim i nie odnosi się doń w najmniejszym stopniu. Krótka charakterystyka terytorium Podlasia w szerokim rozumieniu nazwy, a następnie wyodrębnienie i określenie właściwego obszaru badawczego - z pewnością przyczyniłoby się do większej klarowności wywodu. Bardziej zrozumiałą byłaby wówczas konkluzja podrozdziału stwierdzająca dezintegrację funkcjonalno-przestrzenną badanego regionu, sugerująca tym samym jego wcześniejszą spójność. W podrozdziale 1.2 została przeprowadzona analiza stosunków etniczno-wyznaniowych kolejno według konfesji: rzymskokatolickiej, mojżeszowej, ewangelickiej i prawosławia. Autorka przedstawia szczegółowo rozwój struktur administracyjnych Cerkwi prawosławnej na przedmiotowym obszarze, przeobrażenia struktury dekanalnej oraz zmiany w zakresie liczebności wiernych, które nastąpiły po likwidacji kościoła greckokatolickiego. Dwa kolejne podrozdziały dotyczą powstania i rozwoju prawosławnej diecezji warszawskiej a następnie chełmsko-warszawskiej. Obszerne i szczegółowe rozważania sięgają unii brzeskiej, analizują relacje między państwem a Cerkwią prawosławną w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, a następnie warunki regulujące sytuację Cerkwi i Kościoła unickiego w Królestwie Polskim. Na tak szeroko zakrojonym tle przedstawiono następnie erygowanie prawosławnej eparchii chełmsko-warszawskiej utworzonej w 1875 r. po likwidacji chełmskiej diecezji grecko-unickiej. Autorka wskazuje na stale rozszerzającą się sieć parafialną Cerkwi prawosławnej, zmiany struktury dekanalnej i ich konsekwencje w odniesieniu do badanego regionu Podlasia, a także związane z tymi procesami nasilenie ruchu budowlanego.

Rozdział drugi jest poświęcony polityce caratu wobec Kościoła greckokatolickiego na ziemiach Królestwa Polskiego w okresie od upadku powstania styczniowego do likwidacji unickiej diecezji chełmskiej w 1875 r. Rozdział składa się z trzech części, w których przeprowadzono analizę procesu stopniowego usuwania ze świątyń unickich nawarstwień i wpływów łacińskich - zarówno w liturgii, jak i w architekturze i wyposażeniu wnętrza. Proces „oczyszczania” kościoła unickiego z elementów o proveniencji łacińskiej Autorka przedstawia w sposób wielostronny wskazując na główne kierunki działań podejmowanych przez władze carskie. W podrozdziale 2.1. określono charakter i zakres wpływów łacińskich w cerkwi unickiej a następnie proces ich stopniowej eliminacji. Wymienione zostały główne widome oznaki okcydentalizacji wyposażenia wnętrza świątyń unickich - ewolucja formy ikonostasu, którego forma poprzez demontaż

części środkowej upodobniła się z czasem do ołtarza łańskie, wprowadzenie ołtarzy bocznych, ławek, organów, obrazów i rzeźb przedstawiających świętych kościoła rzymskokatolickiego. Trzy zestawienia: tabela nr 5 (s.42-45), nr 6 (s. 55-60) i nr 7 (s.65-70) dobitnie ilustrują zakres zmian ilościowych wyposażenia w ikonostasy cerkwi podlaskich unickiej diecezji chełmskiej w ciągu niespełna dekady lat 1865-1875. Statystyki liczbowe uzupełnione są bardzo interesującymi, szczegółowymi opisami przebiegu tych procesów w wybranych parafiach, reakcję wiernych i duchowieństwa oraz represyjne działania władz wobec opornych.

Dwie kolejne części rozdziału drugiego dotyczą analogicznych działań w odniesieniu do architektury cerkwi unickich w latach 1864-1875. Dotyczą one finansowania i procedur formalnych (podrozdział 2.2) oraz realizacji projektów i planów remontowo-budowlanych w podlaskiej części unickiej diecezji chełmskiej (podrozdział 2.3). Kwestie pozyskiwania środków finansowych a następnie szczegółowych procedur przebiegu prac zostały opracowane bardzo rzetelnie, w oparciu o odpowiednie materiały źródłowe. Pytania i wątpliwości nasuwają się natomiast przy podrozdziale 2.3, w którym przedstawiono zrealizowane świątynie. Pomijając niezrozumiały i rozbijający spójność wywodu podział na lata 1866-1870 i 1872-1875, należy wskazać na niewłaściwą analizę typologiczną i stylistyczną omawianych cerkwi. Dokonany podział na cerkwie „dekorowane detalem klasycystycznym” oraz cerkwie „zróznicowane wewnątrznie i w niewielkim stopniu zachowujące detal klasycystyczny” jest nieprawidłowy - detal architektoniczny nigdy nie powinien być głównym kryterium klasyfikacji, co najwyżej może stanowić wymóg uzupełniający. Ponadto Autorka nie określiła co rozumie przez „detal klasycystyczny”, zwłaszcza, że jego istnienia nie potwierdzają zamieszczone fotografie. Niezrozumiałe jest również określenie „zróznicowanie wewnątrznie” - można wręcz powiedzieć, że każda budowla (poza najprostszymi jednoprzestrzennymi) jest w sposób swoisty wewnątrznie zróznicowana. Do pierwszej grupy obiektów zostały zaliczone cerkwie w Wisznicach, Piszczacu i Jabłoni, niestety tylko w odniesieniu do dwóch pierwszych zamieszczono ilustracje, przy czym cerkiew w Piszczacu ilustrowana jest fotografią ukazującą stan pierwotny i zdjęcie stanu obecnego po przebudowie na kościół katolicki. Na opis aktualnej bryły i rzutu kościoła w Piszczacu zamieszczony w „Katalogu zabytków sztuki w Polsce” powołuje się Autorka odnosząc go błędnie do pierwotnej formy cerkwi, zaś określenie formy wieży dzwonnicy jako „modernistycznej” w konfrontacji z fotografią archiwalną i datą budowy (1868-1871) brzmi nader osobliwie. W efekcie mamy całkowicie fałszywy obraz świątyni, a w konsekwencji również jego nieprawidłową klasyfikację. Tymczasem nawet pobieżne porównanie archiwalnych fotografii cerkwi w Jabłoni i Piszczacu, dostępnych na cytowanej stronie internetowej www.chram.com.pl pozwala stwierdzić, że obie świątynie wzniesiono według tego samego wzorca na rzucie centralnym krzyża greckiego przedłużonym o przęsło przedsionka zwieńczonego wieżą-dzwonnicy. Trudno dociec na jakiej podstawie łączy Autorka cerkiew w Jabłoni z cerkwią w Wisznicach i stwierdza ponadto, że „należy zaliczyć ją do grupy obiektów z klasycystycznym detalem”, zwłaszcza, że na wspomnianych archiwalnych fotografiach cerkwi w Jabłoni i Piszczacu możemy dostrzec typowe cechy stylu rusko-bizantyjskiego. Do grupy drugiej zalicza natomiast drewnianą cerkiew w Woli Wereszczyńskiej, istotnie

odmienną nie tylko z powodu materiału, lecz również pierwotnego detalu o staroruskiej proveniencji. Niestety detal ten z trudem jest rozpoznawalny na zamieszczonym zdjęciu z 1933, gdzie widoczny jest w wersji mocno zredukowanej po adaptacji świątyni na kościół rzymskokatolicki. Reasumując - należy uznać za nieprawidłową klasyfikację i charakterystykę cerkwi unickich wybudowanych na badanym terenie w latach 1866-1875, dokonaną w podrozdziale 2.3.1. Analiza stylistyczna dokonana na podstawie czterech nowo wybudowanych cerkwi, została oparta na fałszywych przesłankach oraz niepełnym odczytaniu dostępnego materiału ikonograficznego. Z pewnością można podzielić nowo powstałe cerkwie unickie uwzględniając zastosowany budulec na dwie grupy: murowane i drewniane; natomiast wstępna analiza pierwotnej formy stylistycznej wskazuje na zbieżność form wznoszonych wówczas świątyń unickich z architekturą cerkwi prawosławnych tego okresu.

Ostatnia część rozdziału drugiego (2.3.2) poświęcona jest drugiemu etapowi prac budowlanych w guberni siedleckiej w latach 1872-1875. Wybudowano wówczas cztery cerkwie drewniane (w Hrudzie, Kopytowie, Połoskach i Wereszczynie) Autorka nie zamieszcza jednak żadnych materiałów ikonograficznych odnośnie do tych świątyń, typologicznie łącząc je z cerkwią w Woli Wereszczyńskiej, co może być zasadne zważywszy na identyczny materiał (drewno). Omówione zostały również prace remontowe i dokonywane w ich ramach przebudowy, jakkolwiek z powodu ograniczeń źródłowych w niepełnym zakresie. Konkluzja tego interesującego, chociaż niewolnego od błędów rozdziału jest ważna dla głównej tezy rozprawy - bilans końcowy wskazał bowiem na preferencję budowy nowych cerkwi, nie zaś remonty starych.

Rozdziały trzeci i czwarty dotyczą architektury cerkwi prawosławnych - kanonu przestrzennego świątyni, nurtów stylistycznych oraz kwestii formalnoprawnych i finansowych związanych z procesem budowy. Autorka obszernie i szczegółowo, w oparciu o bogatą literaturę przedmiotu, omawia treści symboliczne świątyni prawosławnej, struktury funkcjonalno-przestrzenne wnętrza, wreszcie - symboliczne treści i konstrukcję ikonostasu. Dokonany w podrozdziale 3.2 podział typologiczny cerkwi wzniesionych na Podlasiu w latach 1864-1905 miał w zamierzeniu określić stopień transpozycji omówionych wcześniej wzorców w architekturze świątyń badanego obszaru, jednak zadanie to spełnione zostało tylko częściowo. Systematyka typów świątyń przeprowadzona została w sposób chaotyczny i nieprecyzyjny. Za niewystarczające należy uznać przyjęcie jako głównego kryterium „wyglądu zewnętrznego cerkwi, mianowicie bryły obiektu” (s.100). Jest to daleko idące uproszczenie, nieuwzględniające relacji przestrzennych między bryłą a rzutem i konstrukcją budynku; potwierdza tę konstatację także fakt nierozdzielenia cerkwi drewnianych i murowanych. Podstawowy podział na świątynie podłużne i centralne (plan krzyża greckiego stanowi odmianę rzutu centralnego) jest oczywiście w dziejach architektury sakralnej. Autorka słusznie uzupełnia go o wskaźniki klasyfikujące: formę i lokalizację kopuły, schemat rzutu i przekroju, umieszczenie dzwonnicy - jednak rozwinięcie tematu odznacza się niespójnością i nieczytelnością wyводу. Chaos w klasyfikowanym materiale wprowadza dodatkowo niejasno określone pole badawcze. Według deklaracji Autorki systematyka została oparta na materiale źródłowym, który stanowi grupa 47 cerkwi prawosławnych i grekokatolickich, wybudowanych w latach

1866-1905 i zestawionych Aneksie. Dlaczego więc włączono do zestawienia grupę drewnianych cerkwi unickich, w większości osiemnastowiecznych, określoną jako „typ radzyński” - całkowicie odmienną genetycznie i typologicznie? Osiemnastowieczne drewniane cerkwie unickie (np. w Hannie, Kostomłotach), pojawiają się także w omawianiu innych grup typologicznych, dodatkowo błędnie sklasyfikowane - cerkiew w Hannie jest nakryta dachem dwuspadowym (nawa) i półszczytowym (przedsionek) nie może być więc przykładem cerkwi o dachu namiotowym.

Nieczytelność i niespójność narracji pogłębia się w kolejnych akapitach podrozdziału 3.2, w których możemy znaleźć zaskakujące zestawienia pojęć nieporównywalnych, np.: „...w badanym okresie wybudowano w Królestwie Polskim i na obszarze Podlasia trzy typy cerkwi: sobór(typ bazylikowy), prostokąt oraz krzyżowy” (s. 106) oraz błędy merytoryczne (określenie mianem bazyliki cerkwi jednoprzestrzennej), które wskazują na niedostateczną znajomość problematyki architektonicznej. Odczytanie zawilego i niezbornego wywodu utrudnia dodatkowo niedostatek materiału ilustracyjnego. Reprodukowane trzy projekty wzorcowe cerkwi drewnianych powinny zostać powiązane z konkretnymi realizacjami ze wskazanej grupy badawczej, podobnie każdy z omawianych typów budowli należało zilustrować odpowiednim przykładem; niestety takich odniesień wizualnych praca nie zawiera. Uwzględniając powyższe uwagi krytyczne, należy stwierdzić, że konkluzja podrozdziału 3.2. stwierdzająca uzależnienie struktury architektonicznej i przestrzennej cerkwi unickiej i prawosławnej od czynników społecznych i politycznych, jest w tym miejscu całkowicie nieuprawniona i w żaden sposób nie została umotywowana.

Nieporównanie lepiej radzi sobie Autorka z zagadnieniami architektonicznymi w podrozdziale 4.2 omawiającym stylistykę cerkwi prawosławnych w latach 1875-1905. Słusznie zauważa, że cezura początkowa, którą jest data likwidacji unii, inicjuje wprawdzie intensyfikację działań w zakresie rozwoju budownictwa prawosławnego, jednak nie jest istotna z perspektywy omawianej problematyki; stylistyka i formy architektury cerkiewnej ostatniej ćwierci XIX wieku zostały bowiem wypracowane jeszcze przed połową stulecia. Autorka trafnie charakteryzuje styl neorosyjski i bizantyjsko-rosyjski oraz wskazuje na ważną rolę projektów wzorcowych w propagowaniu jego form. Interesująco została omówiona grupa cerkwi projektowanych przez Wiktora I. Syczugowa i preferowane przez niego formy stylistyczne, a następnie prawidłowo zdefiniowane przemiany jakie zaszły w architekturze cerkiewnej ostatniej dekady XIX i początku XX w. wraz z trafnie dobranymi i zilustrowanymi przykładami. Wniosek końcowy o celowym wyborze narodowej stylistyki neorosyjskiej dla architektury cerkwi prawosławnych omawianego okresu jest zasadny i w pełni został udowodniony. Integralną częścią rozdziału czwartego jest tabela nr 8 - zestawienie cerkwi wybudowanych lub przebudowanych w latach 1866-1905, uwzględniająca m.in. budulec, projektanta, wykonawcę, inwestora, koszt budowy oraz styl budowli. Pomijając pojedyncze - kontrowersyjne (Wisznice) lub błędne (Piszczac, Kijowiec) określenie stylistyki - należy stwierdzić, że sporządzone na podstawie wyników własnych badań zestawienie jest ważnym elementem rozprawy i obrazuje całościowo wiele analizowanych kwestii odnoszących się zarówno do architektury (w tym atrybucji autorskich), jak i nakładów finansowych.

Problematyka formalnoprawna i system finansowania budownictwa cerkiewnego zostały opracowane obszernie, wyczerpująco i wnikliwie w rozdziale czwartym. W podrozdziale 4.1 przedstawiono organizację służb budowlanych w ramach instytucji centralnych Królestwa Polskiego, a po ich likwidacji - funkcjonowanie służb w strukturach administracji centralnych Cesarstwa Rosyjskiego. Autorka omawia lokalne struktury władz budowlanych funkcjonujące na badanym terenie; udało jej się również ustalić nazwiska gubernialnych architektów oraz ich pomocników. Przepisy budowlane odnoszące się do budownictwa cerkiewnego i procedury zatwierdzania inwestycji przedstawiono w szerszej perspektywie problemowej - polityki wyznaniowej władz. Szczegółowej analizie poddany został główny dokument prawny regulujący zasady budowy cerkwi prawosławnych - przepisy dla Kraju Przywiślańskiego z 1875 r. Na tym ogólnym tle przedstawiono materiały dotyczące omawianego obszaru - wymienione nieliczne zachowane projekty i nazwiska projektantów cerkwi. To ważne ustalenia - pozwalają bowiem włączyć dawną gubernię siedlecką w szeroki nurt badań nad architekturą sakralną dziewiętnastego wieku na ziemiach polskich, ustalić relacje i powiązania artystyczne omawianego obszaru z innymi ośrodkami, prześledzić drogi twórcze poszczególnych architektów. W podrozdziale 4.3 Autorka omawia kolejne etapy w systemie finansowania budownictwa cerkiewnego: w odniesieniu do świątyń unickich wskazuje na wagę decyzji o zniesieniu kolatorii i przekazaniu funduszy budowlanych w gestię władz cywilnych, następnie przeprowadza analizę danych budżetowych w okresie międzypowstaniowym, wreszcie charakteryzuje kolejne zmiany jakie następowały po 1863 r.

Ostatnia część rozdziału czwartego - podrozdział 4.4 dotyczący budowy cerkwi prawosławnych po 1875 r. - to jeden z kluczowych i najbardziej wartościowych fragmentów rozprawy, o dużej wartości poznawczej. Autorka prezentuje statystyki i dane liczbowe oraz omawia dynamikę ruchu budowlanego na badanym obszarze w szerszym kontekście politycznym i społecznym; analizuje różnorakie uwarunkowania tego procesu, wymienia cerkwie wzniesione w parafiach podlaskich i okoliczności ich budowy bazując na najbardziej reprezentatywnych i interesujących przykładach. Wskazuje na intensyfikację działań w latach 90. XIX, kiedy wzniesiono połowę z omawianej grupy świątyń, łącząc ten fakt z przekazaniem nadzoru nad sprawami budownictwa cerkiewnego w gestię Świętobliwego Synodu. Charakteryzuje również środowisko architektów - projektantów cerkwi, wykonawców prac budowlanych i prac związanych z wystrojem i wyposażeniem świątyń. Zakończenie rozprawy zawiera syntetyczne wnioski będące merytorycznym podsumowaniem całości z odniesieniem do wyznaczonych głównych celów badawczych.

4. Formalna i edytorska strona pracy - uwagi szczegółowe

Rozprawa została przygotowana w sposób przyjęty dla prac doktorskich. Autorka posługuje się poprawnie aparatem naukowym, przypisy i bibliografia skonstruowane są prawidłowo. Wywód prowadzony jest na ogół płynnie, jakkolwiek w odniesieniu do rozdziałów poświęconych problematyce *stricte* architektonicznej można mieć zastrzeżenia do czytelności i klarowności przekazu. W tych fragmentach nie udało się również ustrzec Autorce przed użyciem nieprawidłowych terminologicznie lub niezręcznych

sformułowań: „malarstwo ikonograficzne” (s.60), „rogi świątyni” (s.85), „łuki o profilach trójkątnych”(s.86), „dach z cebulką” , „sygnaturka z cebulką”(s. 86), „kopuła w kształcie bani” (s.92), „cerkiew jednoprzestrzenna określana również bazyliką” (s.106). Pomimo ogólnie spójnej i logicznej narracji napotykaemy (na szczęście incydentalnie) na zaskakująco irracjonalne konkluzje - taką kończy się na przykład akapit dotyczący wzorców architektury rosyjskiej 2 połowy XIX wieku: „Wśród obiektów wznoszonych w oparciu o motywy pochodzące z rosyjskiego średniowiecza czy ludowe północnej Rosji pojawiają się - jako historyczne - wzory architektury rosyjskiej XVIII wieku; mianowicie stylu renesansowego i baroku zachodniego pod koniec XIX wieku i na początku XX wieku. W konsekwencji doprowadziło to do odnowienia klasycyzmu” (s. 124).

Język naukowy rozprawy jest zadowalający, chociaż nie zawsze stylistycznie i gramatycznie poprawny, a czasem wręcz niezrozumiały - trudno dociec na przykład co Autorka miała na myśli pisząc: „Prawosławna świątynia (...) miała pełnić także funkcję oczyszczenia duszy dla jednostki narodowości rosyjskiej”(s. 32) lub: „Poszukiwano jednocześnie właściwych rozwiązań dla pionowej części budynku, na którym mieściła się kopuła, zapewniających lepsze przejście z postaci walca lub graniastosłupa do formy oktagonalnej” (s. 106). Zdarzają się również niepotrzebne kolokwializmy, dla ostrożności wzięte w cudzysłów: „sprawosławianie” (s.17), „skatoliczenie” (s. 19).

Uwagi i postulaty nasuwają się w odniesieniu do warstwy edytorskiej i części ilustracyjnej pracy. Rozprawa, która w tak znaczącym stopniu odnosi się do architektonicznych zagadnień stylistyczno-formalnych powinna być opatrzona bogatym materiałem ilustracyjnym; recenzowana praca wymóg ten spełnia zaledwie w minimalnym stopniu. Zamieszczone reprodukcje tylko częściowo ilustrują poszczególne fragmenty, niedostatek ten szczególnie dotkliwy jest w podrozdziałach 3.2 i 4.4. Brak ilustracji zaskakuje tym bardziej, że w odniesieniu do wielu omawianych cerkwi (m.in. w Janowie, Augustowie, Siedlcach, Radzynie Podlaskim i in.), zachowała się dostępna w zasobach cyfrowych, zdigitalizowana ikonografia - zdjęcia i pocztówki wydane przed 1914 rokiem. Ponadto fotografie i reprodukcje zamieszczono w pracy jako aneks i opatrzone ciągłą numeracją wraz poprzedzającymi je dwiema mapami i umiejscowionymi w tekście reprodukcjami; właściwym byłoby rozdzielenie ilustracji od map, zastosowanie oddzielnej numeracji oraz sporządzenie pełnego wykazu ilustracji. Opracowana przez Autorkę interesująca i ważna mapa ukazująca rozmieszczenie cerkwi wybudowanych w parafiach podlaskich w latach 1866-1905, ma charakter tylko poglądowy - jest bowiem prawie nieczytelna z powodu zbyt małej skali. W tekście pracy umieszczono kilka zestawień tabelarycznych, w tym cztery obszerne wielostronicowe tabele nr. 5 (s.42-45), nr 6 (s. 55-60), nr 7 (s. 65-70) i nr 8 (s.155-160), które rozbijają spójność narracji - zasadnym byłoby wydzielenie ich formie aneksu na końcu zestawienia. Całość tekstu została poddana starannej korekcie i poza niewielkimi pojedynczymi błędami literowymi (s. 17, 54) nie zawiera poważniejszych uchybień.

5. Wniosek końcowy

Przedstawiona do recenzji rozprawa prezentuje materiał źródłowy i analityczny, który wykazał trafność postawionej na wstępie tezy. Uwagi krytyczne nie wpłynęły decydująco na ostateczną ocenę - pomimo wskazanych niedociągnięć Autorka zrealizowała główne cele pracy i poczyniła ustalenia, które pogłębiły aktualny stan wiedzy w zakresie tytułowej problematyki, wykazała też ogólną wiedzę teoretyczną i umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Stwierdzam, że rozprawa mgr Bożeny Koszel-Pleskaczuk pt. „Prawosławne budownictwo cerkiewne na Podlasiu w latach 1864-1905” spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim w świetle przepisów *Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach i tytułach naukowych oraz o stopniach i tytułach w zakresie sztuki*, Dz. U. nr 65 poz. 595 z późniejszymi zmianami (tekst jednolity Dz. U. z 2017 r. poz. 1789) i wnioskuję o dopuszczenie jej do publicznej obrony.

dr hab. Małgorzata Dolistowska, prof. PB

A handwritten signature in dark ink, reading "Dolistowska", with a long horizontal line extending to the right from the end of the name.